

הנאורות החדשה נגד הדמוקרטיה / יעקב חסדאי *

הדמוקרטיה הישראלית בסכנה! כך קבעו לפני חודשים אחדים מעל דפי "הארץ" שניים מחשובי המלומדים באקדמיה שלנו: פרופ' זאב שטרנהל ופרופ' שלמה אבינרי ("המהפכה התרבותית היא רק התחלה", זאב שטרנהל הארץ 08/07/2016; "בשולי מאמרו של זאב שטרנהל", שלמה אבינרי, הארץ 15/07/2016). הוויכוח שהתנהל ביניהם התמקד בשאלה: מה מקור הסכנה.

לויכוח זה חשיבות ציבורית רבה, שכן שני המלומדים יצרו בסיס אקדמי-רעיוני לטענות בדבר סכנה לדמוקרטיה, שדוברים רבים העלו לאחרונה בזירה הפוליטית-תקשורתית.

פתח את הוויכוח שטרנהל, שתיאר התפתחות רעיונית שחלה בסוף המאה ה-19, שבה נוצרה "לאומנות רדיקלית, זו שמגייסת את המוני העם נגד הדמוקרטיה הליברלית והערכים ההומניסטיים של הנאורות". לדעת שטרנהל תהליכים אלה, שבהם התגבש הפשיזם האירופי, "הם גם מתכניה של מהפכת התרבות המתחוללת עכשיו בישראל, מלחמת האיזולת נגד האליטות הליברליות הישנות ונגד המורשת ההומניסטית המערבית".

אבינרי אינו חולק על היסודות הרעיוניים של הפשיזם האירופי, כפי שהם מתוארים על ידי שטרנהל, אך טוען שהסיבה להתפשטות של רעיונות אלה הייתה המשבר החברתי באירופה אחרי מלחמת העולם הראשונה, שבו "תחושות עזות של השפלה לאומית וחוסר אונים חברתי סחפו את ההמונים".

במאמר התשובה של שטרנהל, שנעל את הוויכוח ("חולשה רעיונית גוררת תבוסה", זאב שטרנהל, הארץ 22/07/2016) חוזרת הטענה כי ליסוד הרעיוני היה משקל מכריע בהתפתחויות ההיסטוריות של הפשיזם. אבל הפעם שטרנהל מחדד את חומרת הסכנה לדמוקרטיה בישראל ומסביר כי "ללאומנות השבטית הדורסנית והארסית השטופה באמונות תפלות ובשנאות חשוכות יש בסיס כוח פוליטי חינוכי וטריטוריאלי אוטונומי למחצה".

המכנה המשותף לשני המלומדים הוא החשש כי ההשפעה של רעיונות לאומניים קיצוניים על ההמון בישראל מסכנת את הדמוקרטיה.

שאלה ראשונה שמעוררים המאמרים היא: מהי הדרך להשתמש בהיסטוריה להסברת תהליכים בהווה? כאשר פונים אל ההיסטוריה צריך לעשות זאת ללא פניות, כלומר, לא לקבוע את המסקנה ואחר כך לחפש את הפרק ההיסטורי שמשרת אותה. בעניין זה מעוררים המאמרים קושי רב. פרקים בתולדות צרפת ערב מלחמת העולם הראשונה, הכוללים קיטוב פוליטי ושחיתויות בצמרת, מזכירים את מצבנו הרבה יותר מהדוגמאות מהמאה ה-19. ואולי הבחירה באלה הייתה מגמתית?

עניין נוסף שמחייב בירור הוא זהותה של הדמוקרטיה שבה מדובר. במאמרים של שטרנהל ואבינרי מוצגת הדמוקרטיה הליברלית כמהות שלמה ומוצקה שעומדת כסלע איתן מול תוקפיה ונושאת את דגל הנאורות. בעניין זה עולים כמה ספקות. לא כל מידה טובה שמיוחסת לדמוקרטיה מיוחדת לה, ולא כל דמוקרטיה כוללת את כל המידות הטובות. מושגים של אמת וצדק, ואפילו יסודות מסוימים של שוויון, קיימים בתרבות האנושית והיהודית מאז ומעולם.

אפילו ה"נאורות" במובן של הגדרת טובת העם והדרישה שהשלטון ישרת את העם בדרך רציונלית, שוויונית וצודקת הופיעה באירופה כבר במאה ה-18, ותקופת שלטונם של כמה וכמה שליטים בהיסטוריה כונתה בשם "אבסולוטיזם נאור".

מנגד, לא כל מידה טובה שמונים שני המלומדים בדמוקרטיה מצויה בה תמיד. הדמוקרטיה, כמו כל אידיאה ומציאות אנושית, עוברת תהליכים מורכבים ומגוונים. אפילו זכות הבחירה השווה, שהיא אולי המרכיב העיקרי והמהותי בדמוקרטיה, עברה גלגולים רבים. במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, הדמוקרטיה ברוב המדינות לא כללה זכות בחירה לנשים. בצרפת, ששטרנהל רואה במהפכה שלה את מבשרת המורשת של זכויות האדם, לא הייתה זכות בחירה לנשים עד 1944.

גם אם נקבל את עמדתם של שני הפרופסורים, כי הדמוקרטיה כיום אמורה לשלב בתוכה את כל הערכים הטובים והנאים, עדיין תעלה השאלה מיהם אויביה. שני המלומדים מתייחסים לשאלה זו. תשובותיהם שונות, אך מפנות אצבע מאשימה אל "ההמון".

שטרנהל מתאר את "ההמצאה הגדולה" של אבות הפשיזם: "ההמון תמיד יהיה הרוב. לכן אפשר לגייס את זכות ההצבעה הכללית נגד ערכי הדמוקרטיה הליברלית וזכויות האדם. גם זאת מבינים בישראל היטב, כי זו משמעותה של מהפכת התרבות העוברת עלינו". בנקודה זו נקלע שטרנהל למלכוד. אם ההמון הוא כזה, זכות ההצבעה הכללית היא עניין מסוכן. אבל זוהי הרי הדמוקרטיה במיטבה.

גם אבינרי מציג את הסכנה בדרך דומה: "ההמונים שנהרו אז — ונוהרים היום — לתנועות רדיקליות המידרדרות ללאומנות קיצונית, לשנאת זרים ואף לפשיזם לא בהכרח התעמקו בוויכוח האינטלקטואלי על מורשת הנאורות"; אבל הוא מוסיף טיעון על דבריו של שטרנהל. לדעתו, פניית ההמון אל הפשיזם נובעת מתחושת משבר. באירופה — המשבר של אחרי מלחמת העולם הראשונה; בישראל - בקצרה הוא מציין את המשבר של מלחמת יום הכיפורים, ש"עוררה בארץ תחושה (מוצדקת אך מופרזת) של פגיעות ואולי גם של חולשה".

מיהו בדיוק "ההמון" הזה שמפניו חרדים שני הפרופסורים? האומנם קיים בישראל "המון" מן הסוג שאליו מתייחסים מאמריהם? האין זה מושג אנכרוניסטי בימינו? היה "המון" במהפכה הצרפתית, גם בזו הרוסית. אבל אצלנו, האין מדובר במעמד בינוני לסוגיו השונים?

ומדוע "ההמון" פונה דווקא ימינה? יש חֶסֶר היסטורי במאמרים האלה. מכולם נעדר מקומו של השמאל המהפכני. הרי באותה תקופה שבה, לפי התיאורים של שטרנהל, הונחו היסודות הרעיוניים של הלאומנות והפשיזם, גם נולדו וצמחו הרעיונות למרד של הפועלים. ועוד לפני המשברים שהעלו לשלטון באיטליה ובגרמניה את הפשיזם והנאציזם, היו משברים שתרמו לניצחון הקומוניזם ברוסיה. מדוע אפוא ההמון בישראל פונה דווקא ימינה ולא שמאלה?

ועוד שאלה קשה: האם משברים ומהפכות משפיעים רק על ההמון? האינם משפיעים גם על אינטלקטואלים ואנשי רוח? האם התוצאות של מלחמת יום הכיפורים ובעקבותיה עליית הליכוד לשלטון לא יצרו משבר בקרב העילית האקדמית והרוחנית של העם?

האם שמענו על פחד מפני ההמון לפני עליית הליכוד לשלטון? האם הייתה מחאה נגד "הכיבוש" כאשר ישראל החזיקה אוכלוסייה ערבית תחת משטר צבאי במשך 19 שנים, מ-1948 עד 1966? אולי משפנה ההמון ימינה פנו האינטלקטואלים שמאלה?

לאמיתו של דבר, איננו זקוקים לדוגמאות מן ההיסטוריה כדי להיות מוטרדים ממצב הדמוקרטיה, אולם לא דווקא אצלנו, אלא במערב בכלל. אופייה של מערכת הבחירות בארצות הברית מדאיג לא רק כי, כדברי אבינרי, דונאלד טראמפ מייצג "תחושות קיפוח וחולשה של חלקים מהמעמד הבינוני הנמוך", אלא גם מפני שהילארי קלינטון מייצגת ממסד פוליטי מאובן ורקוב. בדומה לכך, גם הדמוקרטיה שלנו כבר אינה מעלה לצמרת המדינה אישים שזוכים לאמון.

האם המנהיגים הנבחרים כיום יבטיחו את עתיד עמם? מי שמטיל ספק בכך גם מטיל ספק בעתיד הדמוקרטיה.

אל לנו לשכוח כי הדמוקרטיה, כמו כל צורת שלטון, נבחנת בראש ובראשונה ביכולתה להבטיח לאזרחים ביטחון וקיום בכבוד. לשם כך עליה ליצור מנהיגות שזוכה לאמון ומנגנון ממלכתי תקין ויעיל. היכולת ליצור מנהיגות ומנגנון כאלה היא שהבדילה בין הגורל של אנגליה לגורל צרפת בראשית מלחמת העולם השנייה.

מהו אפוא המקור האמיתי של פגמי הדמוקרטיה בזמננו? אולי דווקא התפתחות ה"נאורות", שכה חשובה ויקרה לשני המלומדים, היא שמכרסמת ביסודות הדמוקרטיה. "נאורות" זו, שראשיתה בחיפוש טובת העם וחובות השלטון, מתרחבת וקולטת לתוכה תפישות חדשות. להרחבה הקיצונית של הגדרת הנאורות יש מחיר יקר בתחומים רבים, ובהם דמותה וחוסנה של הדמוקרטיה.

הראשונה שבתפישות החדשות של הנאורות נוגעת ליחס שבין החברה לאדם, ששטרנהל מתארו כך: "החברה כמכלול של יחידים חופשיים ואוטונומיים". מתברר כי היחידים החופשיים, שכה יקרים לשטרנהל, הולכים ומשתחררים מתחושת החובה כלפי החברה והעם, ועוד יותר מן הנכונות להגן עליהם. כך אל מול רוח הלחימה של אויבי הדמוקרטיה באזורנו, אירופה וארה"ב יכולות להציב עליונות טכנולוגית, אך פחות רוח לחימה והקרבה.

גם התפישה השנייה החדשה של הנאורות — "המשפחה החדשה" — מכרסמת בחוסן של הדמוקרטיה במערב. תהיה אשר תהיה העמדה המוסרית בנושא זה, התוצאה הדמוגרפית ידועה. הליברליות בהגדרת מוסד המשפחה, טיבה וייעודה מובילה, יחד עם תהליכים כלכליים, למשבר דמוגרפי בחברה האירופית — ומול הילודה המוגברת בקרב אויבי הדמוקרטיה אירופה ניצבת חסרת אונים.

גם התפישה השלישית של הנאורות החדשה — חופש הדיבור הבלתי מרוסן — מכרסמת ביסודות הדמוקרטיה, משום שהיא מכרסמת ברמתה התרבותית. חופש הדיבור, יותר משהוא מטפח חשיבה ויצירה, מסייע לבעלי הון ולברוני תקשורת לסמס את הציבור בתרבות צהובה וזולה.

הדמוקרטיה היא תלוית תרבות — תרבות זולה מולידה דמוקרטיה זולה ומנהיגות ברמה נמוכה. כך, אולי בעקבות ה"נאורות" הקיצונית החדשה, מתכערת דמותה של הדמוקרטיה ונפגעים חוסנה והאמון בה.

הערה אחת של אבינרי מחזירה אותנו לשאלת לימוד הלקחים מן ההיסטוריה. לדעת אבינרי, כדי לקנות את לב ההמון צריך "להפריך את הדמגוגיה הימנית הקושרת בין הטרור הפלסטיני לבין השואה". האומנם זאת דמגוגיה? היסודות הרעיוניים המאיימים לדעת שני המלומדים על הדמוקרטיה הם אלה שהובילו לשואה והם גם המזינים היום את שנאת ישראל באירופה, בעולם המוסלמי ובתוכו גם את הטרור הפלסטיני, גם אותו.

למען הסר ספק, איני מכיר משטר טוב יותר מן הדמוקרטיה. אבל כמו כל יצירה אנושית, היא חייבת להתחדש ולהתעדכן. אם אינה עושה כן, קיומה בסכנה. בעניין זה צודקים שני המלומדים, אך ניתוחים מוטעים עלולים להגדיל את הסכנה.

- הכותב הוא ד"ר להיסטוריה, משפטן ואל"מ (מיל'). היה תלמידם של פרופ' אבינרי ופרופ' שטרנהל.
- המאמר פורסם בעיתון "הארץ" ביום 01/12/2016.